

O‘ZBEK-QIRG‘IZ-TURK TILLARIDAGI TAQLID SO‘ZLARINING O‘XSHASH VA FARQLI JIHATLARI

Saburyazova Farangiz Dilshodovna

*UrDU Lingvistika: o‘zbek
tili mutaxassisligi magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lgan o‘zbek, qirg‘iz, turk tillaridagi tovushga va holatga taqlid so‘zlar morfologik, leksik-semantik jihatdan o‘rganiladi. Tillardagi taqlidiy so‘zlar nazariyasi va ularning o‘rganilishi haqida ma’lumotlar beriladi. Maqolada taqlid so‘zlarga oid misollar keltirilib, qiyosan tadqiq qilinadi. Va ularning leksik-semantik, fonetik jihatdan umumiy va farqli tomonlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: turkiy tillar oilasi, o‘zbek tili, qirg‘iz tili, turk tili, taqlid so‘zlar, tovushga taqlid so‘zlar, holatga taqlid so‘zlar.

Bizni o‘rab turgan tabiatni mutlaqo tovushsiz, shovqinsiz, harakatsiz yoki sezgi unsurlaridan holi tarzda tasavvur etish mumkin emas. Chunki tabiat o‘z mohiyatiga ko‘ra turli xil akustik hodisalar, dinamik jarayonlar hamda inson sezgi tizimi orqali idrok etiladigan ko‘plab tovushlarning uzluksiz manbai hisoblanadi. Shu jihatdan tabiat inson tafakkuri va til faoliyatining shakllanishida muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Til hodisalari tizimida tabiatga eng yaqin bo‘lgan birliklar sifatida taqlid so‘zlar (onomatopeik birliklar) alohida o‘rin egallaydi. Mazkur birliklar tabiatdagi tovushlar, harakatlar va vizual obrazlarning lingvistik vositalar orqali ifodalanishi natijasida yuzaga keladi. Shu bois ularni tabiiy hodisalarning til sistemasidagi semantik va fonetik aks-sadosi sifatida baholash mumkin.

Biroq taqlidiy so‘zlarni tabiatdagi real tovush va obrazlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri reproduktsiyasi sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan to‘liq asosli emas. Chunki ular obyektiv borliqdagi hodisalarning aynan nusxasi emas, balki inson tafakkuri orqali qayta ishlangan, fonetik modellashtirish va semantik yaqinlashtirish asosida shakllangan lingvistik birliklardir. Ya’ni, taqlidiy so‘zlar — bu real tovush, harakat yoki holatning til vositasida subyektiv interpretatsiyasi hisoblanadi.

Har bir til o‘zining fonetik tizimi, artikulyatsion imkoniyatlari va tarixiy rivojlanish xususiyatlariga ko‘ra taqlid so‘zlarga boy bo‘ladi. Mazkur birliklar og‘zaki nutqda, ayniqsa, ekspressiv va emotsional nutq qatlamida, shuningdek, badiiy adabiyotda keng qo‘llanilib, nutqning obrazlilik, ta’sirchanligi va ifodalilik darajasini oshiradi.

Leksik-semantik nuqtayi nazardan qaralganda, taqlid soʻzlar boshqa soʻz turkumlaridan oʻzining oʻziga xos semantik strukturasi bilan ajralib turadi. Ular bevosita denotativ maʼnodan koʻra koʻproq imitativ (taqlidiy) va ikoniklik xususiyatiga ega boʻlib, real voqelikdagi tovush va harakatlarning lingvistik reprezentatsiyasini taʼminlaydi.

Shuningdek, taqlidiy soʻzlar tilshunoslik tarixida qadimiy lingvistik qatlam sifatida alohida ilmiy qiziqish uygʻotib kelgan. Ayrim tadqiqotchilar tilning genezisi masalasini aynan taqlidiy soʻzlar bilan bogʻliq holda izohlashga harakat qilganlar va natijada tilshunoslikda “tovushga taqlid nazariyasi” (onomatopoeitik nazariya) shakllangan. Ushbu nazariya tilning paydo boʻlishini insonning atrof-muhitdagi tovushlarga taqlid qilish faoliyati bilan izohlaydi.

Maʼlumki, til hodisasining kelib chiqishi va uning ontologik mohiyatini oʻrganish qanchalik muhim boʻlsa, ushbu hodisa haqidagi ilmiy qarashlarning shakllanishi va evolyutsiyasini tahlil qilish ham shunchalik ahamiyatlidir. Bunday yondashuv turli nazariy konsepsiyalarni komparativ tahlil qilish, bahsli masalalarni aniqlashtirish, yangi ilmiy muammolarni yuzaga chiqarish hamda istiqboldagi tadqiqot yoʻnalishlarini belgilash imkonini beradi.

Turkologiya ilmida taqlidiy soʻzlarni tizimli ravishda oʻrganish yoʻnalishi mashhur turkolog olim **N.I. Ashmarin** nomi bilan chambarchas bogʻliq. Uning “Chuvash mimologiyasining asoslari”¹ hamda “Oʻrta Volga tillarida taqlid”² nomli fundamental asarlarida taqlidiy soʻzlar tilning eng qadimiy qatlamini aks ettiruvchi muhim lingvistik hodisa sifatida baholanadi.

Ashmarin oʻz tadqiqotlarida taqlidiy soʻzlarning nafaqat semantik va fonetik xususiyatlarini, balki ularning artikulyatsion va akustik asoslarini ham chuqur tahlil qiladi. U mazkur birliklarning yuzaga kelishida tovushlarning fizik xususiyatlari, yaʼni ularning intensivligi, tembri, davomiyligi va artikulyatsion mexanizmlari muhim rol oʻynashini asoslab beradi.

Shuningdek, olim taqlidiy soʻzlarning umumiy lingvistik strukturasi, semantik maydoni hamda fonetik tarkibini tizimli ravishda oʻrganib, bu sohada muhim ilmiy xulosalar chiqargan. Uning ishlari taqlidiy soʻzlarni mustaqil lingvistik kategoriya sifatida oʻrganish uchun nazariy asos boʻlib xizmat qiladi.

Taniqli turkolog olim A.N. Kononov taqlid soʻzlarni (onomatopoeik birliklarni) lingvistik jihatdan kompleks yondashuv asosida tasniflaydi. U mazkur birliklarning tabiati va funksional xususiyatlarini aniqlashda semantik, morfologik hamda fonetik mezonlarga tayangan holda ularning koʻp qatlamli strukt

¹ Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. - Казань, 1918.

² Ашмарин Н.И. Подражание в языках Среднего Поволжья. Изв. Азербайджанского университета. Общ. науки. - Баку. II-III, IV-V, 1925.

uraviy xususiyatlarini ilmiy asosda tahlil qiladi. A.N. Kononov taqlid soʻzlarni semantik xususiyatlariga koʻra quyidagi ikki asosiy guruhga ajratadi:

1. Tovushga taqlid soʻzlar (onomatopeik birliklar) — bu guruh real voqelikdagi akustik hodisalarning lingvistik imitatsiyasini ifodalovchi birliklarni qamrab oladi. Ular tabiat va inson faoliyati bilan bogʻliq turli tovushlarning fonetik modellashtirilgan koʻrinishi boʻlib, tilning ikoniklik (iconicity) xususiyatini yaqqol namoyon etadi.

2. Obrazli (holat va harakatni ifodalovchi) taqlid soʻzlar — ushbu guruh, predmet va hodisalarning tashqi koʻrinishi, dinamik harakati hamda funksional holatini aks ettiruvchi birliklarni oʻz ichiga oladi. Bunday soʻzlar koʻproq vizual va kinestetik tasavvurlar asosida shakllanib, tilning ekspressiv-semantik imkoniyatlarini kengaytiradi³.

Kononov taqlid soʻzlarni morfologik tuzilishiga koʻra ham ikki asosiy turga ajratadi:

1. Sodda (tub) shakllar — morfemik jihatdan boʻlinmaydigan, asosiy (primar) birliklar boʻlib, ular taqlid maʼnoning dastlabki ifodasini tashkil etadi.

2. Yasalma shakllar — turli affiksalar (soʻz yasovchi qoʻshimchalar) yordamida hosil boʻlgan ikkilamchi birliklar boʻlib, ular derivatsion jarayonlar natijasida shakllanadi va semantik jihatdan kengaytirilgan maʼnoni ifodalaydi.

Mazkur tasnif taqlid soʻzlarning derivatsion potensialini va ularning boshqa soʻz turkumlari bilan funksional aloqadorligini koʻrsatadi.

A.N. Kononov taqlid soʻzlarni fonetik strukturasi asosida ham tahlil qilib, ularni quyidagi modellarga ajratadi:

1. **CVC (undosh-unli-undosh modeli)** — masalan: *taq-taq*
2. **CVCC (undosh-unli-undosh-undosh modeli)** — masalan: *shark, gʻurq*
3. **VC (unli-undosh modeli)** — masalan: *in, ug*⁴

Ushbu fonetik modellar taqlid soʻzlarning artikulyatsion va akustik xususiyatlarini aks ettirib, ularning tovush strukturasi tipologik xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Taqlid soʻzlar aslida tovush, ovoz, harakat, holat, tashqi koʻrinish va boshqa hodisalarning til orqali taxminiy, oʻxshatish asosida yaqinlashtirilgan ifodasi, yaʼni ularning taqlid, obrazli va sezgi asosidagi nusxasi hisoblanishini yuqorida ham taʼkidlagan edik. Tabiatdagi bir xil yoki oʻxshash tovush va obrazlarning har bir tilda, hatto qarindosh tillarda ham turlicha ifodalanishi bunga yaqqol dalil boʻla oladi.

Masalan, suvning qaynashi qirgʻiz tilida “**burk-burk**”, turk tilida “**fokur fokur**” deb ifodalansa, oʻzbek tilida “**piqir-piqir**” shaklida uchraydi. Bir-biriga

³ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956.

⁴ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956.

urilgan jismlardan chiqqan tovush qirg‘iz tilida “**tars-turs**”, turk tilida “**shaqir-shuqur**”, o‘zbek tilida “**tarq-turq**” tarzida beriladi. Qushlarning chirqirashi esa qirg‘iz tilida “**chir-chir**”, turk tilida “**jik-jik**”, o‘zbek tilida “**chug‘ur-chug‘ur**” shaklida ifodalanib, ular bir-biriga to‘liq mos kelmaydi.

Gap ichida qo‘llanilishiga ham misollar keltirsak:

Ari *ciz* diye soktu, *şip* diye geldi (turk tilida).

Аары *мыз* этип чагып, *шын* этип учуп кетти (qirg‘iz tilida).

Ari *jiz* etib chaqib, *viz* deya uchib ketdi (o‘zbek tilida).

Bir arining chaqishi va uning uchishiga taqlid qiluvchi leksema har bir tilda farqli ko‘rinishda uchramoqda.

Bunga o‘xshash misollarni ko‘plab keltirish mumkin. Masalan, *çat çut* kırmak, *çatır çutur* kırmak, *чарт-чурт* сындыруу, *chars-churs* sindirmoq; *kem küm* etmek, *күңк-мүңк* этүү, *shivir-shivir* etmoq (noaniq, tushunarsiz, past ovozda gapirmoq); *fart furt* etmek, *барт-бурт* этүү, *baldir buldur* gitmek (noaniq, chalkash tarzda ketmoq), *apar topar* getirmek, *арыдан беру* алып келе салуу, *apil-tapil* keltirmoq, *virt zirt* girmek⁵, тынымсыз *курун-чыга* берүү⁶, *lik-lik* kirib chiqmoq⁷ va boshqalar.

Mazkur maqolada turkiy tillarda, xususan, o‘zbek, qirg‘iz va turk tilshunosligida taqlidiy so‘zlarning o‘rganilish darajasi, nazariy asoslari hamda lingvistik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi. O‘rganishlar natijasida quyidagi umumiy ilmiy xulosalarga kelish mumkin.

Birinchi, turkiy tillarda taqlidiy so‘zlar til tizimining qadimiy va o‘ziga xos qatlamini tashkil etadi. Shu bois taqlidiy so‘zlar nafaqat leksik birlik sifatida, balki inson va tashqi borliq o‘rtasidagi o‘zaro munosabatning lingvistik ifodasi sifatida ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchi, turkiy tillarda taqlidiy so‘zlarning o‘rganilish darajasi umumiy jihatdan o‘xshash bo‘lsa-da, har bir tilshunoslik maktabida bu masalaga yondashuv o‘ziga xosligi bilan farqlanadi. Jumladan, o‘zbekva qirg‘iz tilshunosligida taqlidiy so‘zlar nazariy jihatdan mustaqil so‘z turkumi sifatida keng va chuqur o‘rganilgan bo‘lsa, turk tilshunosligida ko‘proq ularning amaliy qo‘llanilishi, funksional xususiyatlari va nutqdagi roli tahlil qilingan. Bu esa mazkur yo‘nalishda yagona nazariy yondashuv hali to‘liq shakllanmaganligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, taqlidiy so‘zlar tilshunoslikda ko‘p qirrali va murakkab hodisa bo‘lib, ularni o‘rganish nafaqat til tizimini chuqur anglashga, balki tilning kelib chiqishi, rivojlanishi va funksional imkoniyatlarini aniqlashga ham xizmat qiladi. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarni yanada kengaytirish, ayniqsa, qiyosiy-tipologik,

⁵ Zülfiqar H., Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, - Ankara, 1995.

⁶ Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. - Москва, 1959.

⁷ R.Qo‘ng‘urov. O‘zbek tilida tasviriy so‘zlar.-T.:Fan, 1966.

stilistik hamda kognitiv yondashuvlar asosida o‘rganish kelajakdagi ilmiy izlanishlar uchun muhim istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hatiboğlu, V., İkilemeler, TDK., - Ankara, 1971.
2. R.Qo‘ng‘urov. O‘zbek tilida tasviriy so‘zlar.-T.:Fan, 1966.
3. Tuna O.N. , Türkçede Tekrarlar. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fak. TDED – İstanbul, 1949.
4. Zülfikar H., Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, - Ankara, 1995.
5. Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. - Казань, 1918.;
6. Ашмарин Н.И. Подражание в языках Среднего Поволжья. Изв. Азербайджанского университета. Общ. науки. - Баку. II–III, IV-V, 1925.
7. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956.
8. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
9. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. - Москва,1959.